

Hanefî Literatürünün Oluşumu

Ahmet ÖZEL

TDV İSAM

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, muhitinde karşılaşılan meseleler ve bizzat kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca birçok içtihatla bulunmakla birlikte bunları yazmadığı gibi içtihat metodunu açıkladığı herhangi bir kitap da kaleme almamıştır. Ona nisbet edilen eserler genellikle akaidle ilgili olup doğrudan fikhî konulara hasredilmemiştir. Ebû Hanîfe'nin sorulan soruları cevaplandığı ve halka açık olan ders halkası dışında, fikhî meseleleri yalnız içtihat ehli talebelerinden oluşan özel bir ders halkasında onlarla birlikte ele alıp tartıştığı, bu mecliste varılan çözümlerin yazdırıldığı, daha küçük bir grubu da fıkıh bablarının tertip ve tanzimiyle görevlendirdiği, ayrıca dört kişiden oluşan bir heyetin de ortaya çıkan içtihadları ezberledikleri bilinmektedir.¹ İlk defa Ebû Hanîfe tarafından uygulandığı söylenen bu tedvin ve tasnif usûlü yalnız Hanefî literatürünün şekillenmesinde değil diğer mezheplerin literatürünün tedvin ve gelişmesinde de etkili olmuştur. Bu şekilde bir taraftan Hanefî mezhebinin çeşitli konularla ilgili görüşleri toplanırken bir taraftan da ortaya çıkan içtihatların belli kitap ve bâb başlıkları altında bir araya getirilerek tasnif ve tedvini sağlanıyor, bu ise daha sonra kaleme alınacak sistematik fıkıh kitapları için bir temel oluşturuyordu.

Ebû Hanîfe'den sonra bu ders halkalarını devam ettiren Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl ve Hasan b. Ziyâd gibi önde gelen talebelerin, hocalarının görüşleriyle birlikte kendi görüşlerini de imlâ ve telif yoluyla talebelerine aktardıkları bilinmektedir. Şeybânî'nin derlediği, kendisinden tevâtür ve şöhret yoluyla nakledildikleri için “zâhirü'r-rivâye” (el-usûl) olarak anılan *el-Asl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *es-Siyerü's-sağîr* adlı eserler Hanefî fikhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturur. Bazı müellifler *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*'ı da bu gruptan sayarken bazıları “nevâdir” içinde değerlendirmişlerdir. Bunlardan “es-sağîr” sıfatıyla anılanlar ile *el-Asl* Şeybânî'nin Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan rivayetine dayanırken, “el-kebîr” sıfatını taşıyanlarla *ez-Ziyâdât* bizzat kendisi tarafından telif edilmiştir. Bazıları defalarca basılan bu eserlerden özellikle *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sağîr* üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından yapılan birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasının önemli bir kısmı yazma halinde bugüne ulaşmıştır.² Şeybânî'nin, âhâd yolla rivayet edildikleri için “nevâdirü'r-rivâye” diye anılan *el-Keysâniyyât*, *el-Hârûniyyât*,

¹ Eyyüp Sait Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitâbü'n-Nevâzil'i* (yüksek lisans tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; s. 9-12; Hanefî fikhının ilk dönemdeki tedvin ve tasnifiyle ilgili geniş bilgi için bu çalışmaya bakılmalıdır.

² Sezgin, *GAS*, I, 422-431.

el-Cürcâniyyât, *er-Rakkiyyât* ve *el-Kesb* gibi diğer bazı eserleri ile meşhur ve mütevâtir senedlerine rağmen muhtemelen hadis ağırlıklı olduklarından zâhirî’r-rivâye içinde değerlendirilmeyen *el-Hücce alâ ehli’l-Medîne* (I-IV, Haydarâbâd 1385-1390) ve *el-Âsâr’ı* (Leknev 1883, 1312/1894; Lahor 1309, 1328) yanında Ebû Yûsuf’un başta *Kitâbü’l-harâc* olmak üzere bugüne ulaşan nevâdir grubundan sayılan birkaç kitabı da Hanefî literatürünün oluşmasında önemli katkısı bulunan ilk eserlerdir. Bu son anılan eserler yanında Ebû Hanîfe’nin diğer öğrencileri vasıtasıyla rivayet edilerek derlenen eserler de “nevâdir” literatürü içinde değerlendirilir. Bu ilk telifler arasında fıkıhın çeşitli konularını kapsayan eserler yanında sadece belli bir konusunu (kitâb) içeren çalışmalar da vardır. İlk dönem kaynaklarıyla ilgili olarak “zâhir” ve “nevâdir” rivayet ayırımının da Ebû Hanîfe’nin özellikle Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd gibi öğrencilerinden ders alanların, bu hocalarına ait eserlerde yer almayan rivayetleri *Nevâdir* adı altında derlemeleriyle başladığı anlaşılmaktadır.³ İsa b. Ebân, Muhammed b. Semâa, Muhammed b. Şucâ es-Selcî, Mualla b. Mansûr, Dâvûd b. Rüşeyd, Ebû Süleyman Mûsâ b. Süleyman el-Cûzcânî, Ali b. Ca’d, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî ve İbrahim b. Rüstem el-Mervezî gibi âlimler *Nevâdir* adıyla eser telif edenler arasındadır.

Şeybânî’nin Ebû Hanîfe ve talebelerine ait görüşleri topladığı ilk kaynaklardan sonra Hanefî mezhebinin geniş bir coğrafyaya yayılması ve Abbâsîler zamanında büyük nüfuz kazanması ile birlikte ilk birkaç nesil Hanefî müçtehitlerinin (mütekaddimîn) görüşlerini derleyen eserlerin yanı sıra çeşitli bölgelerdeki doktrinel ve tatbikî hukuku yansıtan eserlerin de hızla çoğaldığı ve ayrıca Hanefî fıkıhının özlü şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeden derlendiği temel metinlerin kaleme alınmaya başladığı görülür. Bazılarında yalnız Ebû Hanîfe’nin, bazılarında talebelerinin de görüşlerinin kaydedildiği bu muhtasar metinler zaman içinde birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. Bu eserler gibi fıkıhın bütün konularını ihtiva etmeleri yanında daha sonraki âlimlerin görüşlerine ve kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere getirdikleri çözümlere de yer veren “fetâvâ”, “nevâzil” ve “vâkiât” kitapları ile belli bazı konulara hasredilen eserler, fıkıh usûlü ve Hanefî ulemasının hâl tercümelerini konu edinen çalışmalar binlerce cildi bulan zengin bir literatür oluşturmuştur.

Mezhebin doğup geliştiği Irak muhiti yanında Buhâra ve Semerkand (Mâverâünnehir), Belh (Horasan), Hârizm gibi şehir ve bölgelerde telif edilen eserlerde, mezhep imamı ve talebelerinden gelen rivayetlerin değerlendirilmesi ve içtihat yoluyla yeni fikhî kurallar koyma hususundaki yaklaşım farklılıkları yanında bu muhitlerin kendine özgü siyasî, sosyal ve ekonomik şartlarının tesirleri kendisini göstermekte ve bölge ulemasının farklı görüşleri bu bölgelere nisbetle (Irak, Belh meşayihî/imamları/ehli/uleması gibi) anılmaktadır. Bu farklı yaklaşım ve bölge şartlarının söz konusu teliflere ne ölçüde yansıdığı, temel özelliklerinin neler olduğu konusunda yapılacak kapsamlı çalışmalar Hanefî fıkıh tarihi, usûlü ve literatürü bakımından

³ E. Sait Kaya, s. 17, 27.

büyük önem taşımaktadır. Burada bir tebliğin çerçevesini zorlamayacak şekilde ana hatlarıyla Hanefî ulemanın telif ettiği eserler gruplandırılarak ele alınacaktır.

1. Temel Metinler ve Şerhleri: Hanefî mezhebinde el kitabı mahiyetinde ilk eser Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Muhtasar*'ıdır (Kahire 1370). Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin görüşlerinin özet halinde yer aldığı eserde, aynı zamanda bir müctehid olan müellifin kendi görüş ve tercihlerini de belirtmesi önem taşır. Bugüne ulaşan beş şerhinden⁴ Cessâs ile Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî'ninkiler özellikle anılmalıdır. Horasan Sâ mânî Emîri Nûh b. Nasr'a vezirlik yapan Hâkim eş-Şehîd, Şeybânî'nin adı geçen zâhirî'r-rivâye kitaplarındaki görüşleri ile bazı nevâdir kitaplarını derleyerek *el-Kâfî* adlı eseri meydana getirdi.⁵ Diğer bazı şerhleri yanında Şemsüleimme es-Serahî de bu eseri *el-Mebsût* adıyla şerhetti (I-XXX, Kahire 1324-1331). Klâsik şerh anlayışının ötesinde yeni bir telif olarak değerlendirilmesi gereken *el-Mebsût* Hanefî fıkhnın temellendirildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Kudûrî (ö. 428/1037), Hanefî mezhebinin en meşhur el kitaplarından biri olan *el-Muhtasar*'ı telif etti. Birçok defa basılan, çeşitli Doğu ve Batı dillerinde tam ve kısmî tercümeleri bulunan eser üzerinde otuz civarında şerh vb. çalışma yapılmıştır. En yaygın şerhleri Ebû Bekir el-Haddâd'ın *el-Cevheretü'n-neyyire* (İstanbul 1301, 1306, 1314, 1323; Kahire 1322; Delhi 1327; Lahor 1328) ve *es-Sîrâcü'l-vehhâc*'i ile (a.g.e., I, 454) Abdülganî el-Meydânî'nin *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*'ıdır (İstanbul 1275; Kahire 1330, 1331, 1346, 1354; nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1381/1961). Kudûrî'nin delillere yer vermediği ve ihtilâflı konularda Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerini kaydettiği eseri Hanefîler arasında, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine Mâlikî çevrelerinde atfedilen bereket ve saygınlığa sahip olup yine Mâlikî mezhebinden Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtasar*'ı gibi "el-Kitâb" diye de anılmaktadır.

Alâeddin es-Semerkindî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-fukahâ*' adlı eseri (nşr. M. Zekî Abdülber, I-III, Dimaşk 1377/1958; Beyrut 1405/1984; Katar 1408/1987; nşr. M. el-Muntasır el-Kettânî, Vehbe ez-Zuhaylî, I-IV, Dimaşk 1384/1964), Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanmakla birlikte o zamana kadar kaleme alınan eserlerden farklı bir sistematığe sahiptir. Kudûrî'nin eserini ikmal, izah ve delillerle temellendirme maksadıyla kaleme alınan *Tuhfetü'l-fukaha* tertip usûlü ve terminolojinin geliştirilmesi bakımından ileri bir merhaleyi temsil eder. Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî, bu eseri tertip ve metot bakımından örnek alarak *Bedâi'u's-sanâ'i*'i telif etti (I-VII, Kahire 1327-1328; nşr. Zekeriyâ Ali Yûsuf, I-X, Kahire 1972). Bilgilere ulaşma ve onları anlamayı kolaylaştırmak için ayrıntıları mümkün olduğu ölçüde genel kurallara bağlamayı amaç edinen müellif bunu büyük ölçüde başarmıştır. Hanefî tabakât kitaplarında bu eser *Tuhfetü'l-fukahâ*'nın şerhi olarak gösteriliyorsa da aslında klâsik şerhlerle benzerliği bulunmayan Kâsânî'nin eseri

⁴ Sezgin, I, 441.

⁵ Yazma nüshaları için bkz. a.g.e., I, 443.

orijinal bir çalışma olup gerek muhteva gerekse metot bakımından Semerkandî'nin eserini aşmıştır. Ayrıca *Bedâi'*in aynı dönemde telif edilen *el-Hidâye* gibi çeşitli şerh, hâşiye vb. çalışmalara konu olmamasında yeterli muhtevası, metodik özelliği ve açık üslûbunun etkisi olmalıdır.

Kâsânî'nin çağdaşı Burhâneddin el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı kitabı, müteahhirîn devri Hanefî uleması arasında en çok rağbet gören eserlerin başında gelir. Eser, aynı müellifin Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sagîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanarak telif ettiği *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin şerhidir. Merginânî'nin ilmî kudreti, konuları bir bütün halinde işleyişi ve üslûbunun güzelliği sebebiyle çok tutulan *el-Hidâye* birçok defa basılmış (Kalküta 1234; Bombay 1279; Kahire 1282; Leknev 1876; Kazan 1888; Kanpûr 1289-1290; Delhi 1306), İngilizce'ye (trc. Ch. Hamilton, London 1791, 1870) ve bazı Doğu dillerine de tercüme edilmiştir. Bu eser üzerine altmış civarında şerh ve hâşiye yazılmış olup basılan önemli şerhleri şunlardır: Celâleddin el-Kurlânî, *el-Kifâye* (I-IV, Kalküta 1831-1834; Bombay 1279; Leknev 1876-1881, 1887; Kazan 1304; I-IX, Kahire 1319, *Fethu'l-kadîr* ve *el-İnâye* ile birlikte); Ekmeleddin el-Bâbertî, *el-İnâye* (Kalküta 1831, 1837, 1840; I-VIII, Bulak 1315-1318, Sâdî Çelebi'nin buna hâşiyesi ve *Fethu'l-kadîr*'le birlikte; I-IX, Kahire 1319, aynı eserler ve *el-Kifâye* ile birlikte; I-X, Kahire 1970, *Fethu'l-kadîr* ve Sâdî Çelebi'nin hâşiyesiyle birlikte); Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye* (I-IV, Leknev 1293; I-X, Beyrut 1400-1401/1980-1981); İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (I-IV, Leknev 1292; I-VIII, Bulak 1315-1318; I-IX, Kahire 1319; I-X, Kahire 1970).⁶

Müteahhirîn devri Hanefî âlimleri arasında şöhret bulan iki metinden biri olan Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*'ı, Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınarak yazılmış bir muhtasardır ve yine müellifi tarafından *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* adıyla şerhedilmiştir (I-III, Kahire 1355; I-V, Kahire 1370). Bu şerhte, özellikle sık sık karşılaşılan meselelerin ilâvesi yanında Hanefî imamları arasındaki görüş ayrılıklarına ve fikhî ta'lillere yer verilmiş, ihtilâflı konularda fetvâya esas olan görüşe yer yer işaret edilmiştir. İkinci metin, Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn* adlı eseri olup Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Ebû Hafs Necmeddin en-Nesefî'nin *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye*'si esas alınarak telif edilmiştir. Müellifin söz konusu iki metni bir araya getirmekle yetinmeyip sahih ve fetvâ için tercih edilen görüşlere de işaret etmesi önem taşımaktadır. Eser üzerine, bizzat müellifi ve aralarında İbn Melek ile Bedreddin el-Aynî'nin de bulunduğu bazı Hanefî âlimleri şerh yazmışlardır.⁷

Bu iki kitaptan sonra kaleme alınan iki muhtasar metin de çok meşhur olmuştur. Bunlar, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâik*'i ile Tâcüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye*'sidir. *Kenzü'd-dekâik*, Şeybânî'nin zâhirü'r-rivâye kitaplarından özellikle *el-Câmi'u'l-kebîr*, *el-Câmi'u's-sagîr* ve *ez-Ziyâdât* ile Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı, Ebû Hafs en-Nesefî'nin *el-Manzûme*'si, Merginânî'nin *el-Hidâye*'si ve diğer bazı "nevâzil" ve fetvâ

⁶ *el-Hidâye* ve üzerine yapılan çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. *DîA*, XVII, 471-473.

⁷ Metin ve şerhlerin yazma nüshaları için bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 477, Suppl., I, 658; *DîA*, XXI, 191.

kitaplarından faydalanılarak yine Nesefî tarafından kaleme alınan *el-Vâfi* adlı eserin muhtasarı olup birçok defa basılmıştır (meselâ bkz. nşr. W. Cureton, London 1843; Lahor 1870; Delhi 1287, 1306; Bombay 1877, 1882; Kahire 1309, 1311). Mezhepteki muteber ve tercih edilen görüşlere yer verilen ve genellikle deliller zikredilmeden meselelerin kısaca kaydedildiği *Kenzü'd-dekâik* Farsça'ya ve Peştu diline tercüme edilmiş olup otuz civarındaki şerhi arasında⁸ en önemlileri şunlardır: Fahrreddin Osman b. Ali ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik* (Leknev 1302; Kahire 1303; I-VI, Bulak 1313-1315); Bedreddin el-Aynî, *Remzü'l-hakâik* (I-II, Bulak 1285; Kahire 1299; Bombay 1302; Delhi 1870; Leknev 1877); Ebü'l-Kasım es-Semerkindî, *Müstahlasü'l-hakâik* (Delhi 1870, 1882, 1884; Leknev 1870, 1877; Kanpûr 1882; Bombay 1882); Molla Miskîn, *Şerhu Kenzi'd-dekâik* (Bulak 1287; Kahire 1294, 1303, 1312, 1328); Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik* (I-VIII, Kahire 1311).

Tâcüşşerîa'nın (VIII/XIV. Yüzyıl) *Vikâyetü'r-rivâye'si* Merginânî'ye ait *el-Hidâye*'den ihtisarla telif edilmiştir.⁹ Müellifin torunu Sadrüşşerîa es-Sânî'nin *Şerhu'l-Vikâye'si* (Leknev 1872-1873, 1883; Delhi 1888, 1889; Kahire 1318) ve Ahîzâde Yûsuf Efendi'nin *Zahîretü'l-ukbâ* adıyla buna yazdığı hâşiye (Leknev 1873, 1882, 1304; Kanpûr 1878; Lahor 1879; Kalküta 1245) önemlidir. Sadrüşşerîa'nın *Vikâye*'yi ihtisar ettiği *en-Nukâye* adlı eseriyle (Kazan 1260; Kalküta 1274, 1858; Leknev 1873, 1881, 1884, 1888, 1889; Delhi 1885, 1891, 1900; Lahor 1314, 1323, 1326, 1329; Kahire 1318) Muhammed b. Hüsâmeddin el-Kuhistânî'nin *Câmiu'r-rumûz* adıyla buna yazdığı şerhin de (Kalküta 1858; İstanbul 1289, 1291; Kazan 1890, 1902; Leknev 1874, 1291, 1298) burada zikredilmesi gerekir.¹⁰

Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'i ve Tâcüşşerîa'nın *el-Vikâye'si*, Hanefî uleması arasında “mütûn-i selâse”, *Kenzü'd-dekâik* ve *el-Vikâye* ile birlikte Mevsîlî'nin *el-Muhtâr* ve İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-bahreyn*'i de “mütûn-i erbaa” olarak anılır.

VIII. (XIV.) yüzyılda yazılan bir diğer muhtasar metin de Şemseddin Konevî'ye (ö. 788/1386) ait *Dürerü'l-bihâr*'dır. Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-bahreyn*'ine Ahmed b. Hanbel, Şâfiî ve Mâlik'in görüşlerinin ilâvesiyle telif edilen eser üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır.¹¹

IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıllarda kaleme alınan iki metin, Osmanlı Devleti'nin bir nevi resmî hukuk külliyatı olarak rağbet görmüş, asırlarca kadı, müftü ve müderrislerin müracaat kitapları olmuştur. Bunlar Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm*'ı ile İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*'udur. *Dürerü'l-hükkâm*, aynı müellife ait *Gurerü'l-ahkâm*'ın şerhi olup Hanefî mezhebindeki muteber görüşler esas alınarak telif edilmiştir. Birçok defa basılan *Dürerü'l-hükkâm* üzerine yirmiyeye yakın şerh ve hâşiye

⁸ Brockelmann, GAL, II, 251-252; Suppl., II, 265-267; *DİA*, XXV, 261-262.

⁹ Yazma nüshaları için bkz. Brockelmann, GAL, I, 468; Suppl., I, 646.

¹⁰ *el-Vikâye* ve *en-Nukâye* üzerine yapılan diğer şerh ve hâşiye çalışmaları için bkz. Brockelmann, GAL, I, 468-469; Suppl., I, 646-648.

¹¹ *Keşfü'z-zunûn*, I, 746.

yazılmıştır. Bunlar arasında Mehmed Vanî Efendi, Şürûnbülâlî, Nûh b. Mustafa, Abdülhalîm b. Pîr Kadem ve Ebû Said el-Hâdimî'ye ait olanları önemlidir.¹² İbrâhim el-Halebî'nin 17.000'den fazla fikhî mesele ihtiva eden *Mülteka'l-ebhur*'u (İstanbul 1252, 1258, 1264, 1288; Bulak 1263; Bombay 1278), Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile *el-Muhtâr, Kenzü'd-dekâik* ve *el-Vikâye* gibi metinlere dayanır. Şerhleri arasında, Şeyhîzâde'nin "Dâmâd" diye meşhur olan *Mecma'u'l-enhur*'u ile (İstanbul 1241, 1257, 1264, 1276, 1287, 1304, 1310, 1317, 1329; Kahire 1298) Haskefî'nin *ed-Dürri'l-müntekâ'sı* (İstanbul 1302, 1317, 1327, 1328) ve Mevkufâtî'nin Türkçe şerhi (İstanbul 1269, 1276; Bulak 1254) sayılabilir. Ignatius Mouradgea d'Ohsson'un, *Tableau général de l'Empire ottoman* adlı eserinde (I-III, Paris 1787-1820; I-VII, Paris 1788-1824) Osmanlı hukuk sistemiyle ilgili açıklamalar *Mültekâ*'ya dayanmakta olup kitabın V. ve VI. ciltlerinde *Mültekâ*'nın şerhiyle birlikte bir özeti verilmiştir. H. Sauvaire de *Mültekâ* ile *Mecmau'l-enhur*'un bir özetini Fransızca'ya tercüme etmiştir (Marseilles 1876, 1882).

Bunlardan sonra Hanefî fıkıhı alanında yazılan bir metin olarak Şemseddin et-Timurtaş'ın (ö. 1004/1596) *Tenvîrû'l-ebşâr*'ı ile¹³ Haskefî'nin buna yazdığı *ed-Dürri'l-muhtâr* adlı şerhini (Hind 1223; Kalküta 1243, 1268; Leknev 1280, 1293; İstanbul 1260, 1277; Bombay 1300-1302; Lahor 1305), Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî'nin *Hâşiye ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ını (I-IV, Bulak 1254; I-III, 1269, 1283; Kalküta 1264; Kahire 1268; I-IV, 1304) ve özellikle İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ını (I-V, Bulak 1272; I-VIII, Kahire 1386/1966) anmak gerekir. Bu son eser, başlangıçtan müellifin zamanına kadar kaleme alınmış hemen bütün temel Hanefî kaynaklarına dayanması, hükümlerin dayandığı delillerin gösterilmesi, mezhepteki zayıf, sahih ve mutemet görüşlere işaret edilmesi, daha önce açıklığa kavuşturulmamış bazı karmaşık meselelerin çözümlenmeye çalışılması ve önceki eserlerde görülen yanlışların düzeltilmesi bakımından önem taşır. Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukukî İslâmiyye ve İstîlâhatı Fıkhiyye Kamusu* (I-VI, İstanbul 1949-1952; I-VIII, İstanbul 1985), diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermekle birlikte Hanefî mezhebinde geleneksel tarzda kaleme alınan en son eser sayılır.

2. Nevâzil, Vâkıât ve Fetâvâ Kitapları: Bu gruba giren eserler, Ebû Hanîfe ve talebelerinin ardından içtihat asrının sonlarına kadar gelen müteahhirîn müctehidlerin kendi zamanlarında ortaya çıkan ve mezhep imamı ve talebelerinden herhangi bir rivayet bulamadıkları yeni meseleler hakkında verdikleri hükümleri ihtiva etmektedir. Bu âlimler, kendi zamanlarında ortaya çıkan meselelere mezhep usûlî çerçevesinde çözüm ararken doğru buldukları delil ve sebepleri gerekçe göstererek bazen mezhep imamlarına muhalefette bulunmuşlar, kendi görüş ve tercihlerini de belirtmişlerdir. Bu türdeki ilk eser, bildiği kadarıyla Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *en-Nevâzil*'i olup bunu başkaları takip etmiş, daha sonra gelen âlimler de bu eserlerdeki meseleleri derleyen yeni

¹² bkz. *DİA*, X, 27-28.

¹³ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 427-428.

kitaplar kaleme almışlardır. Bunlardan bazıları yalnız fetâvâyı (nevâzil, vâkıât) toplarken bazıları mezhebin usûl (zâhirü'r-rivâye) ve nevâdir görüşleriyle birlikte fetâvâyı derlemiştir.¹⁴

Gerek konuların tertibi gerekse işleniş bakımından genel olarak mezhebin temel klâsik metinlerinin esas alındığı bu türdeki eserler arasında, birkaçı dışında hemen tamamı soru-cevap şeklinde olan Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvâ kitaplarının ayrı bir grup teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Nevâzil ve fetâvâ türünde yazılan eserlerin belli başlıları şunlardır: Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *en-Nevâzil fi'l-fürû'* (İÜMK, AY, nr. 3459; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2414), *Uyûnü'l-mesâil* (nşr. Abdürrezzâk el-Kadirî, Haydarâbâd 1960; nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Bağdat 1386/1967); Ebü'l-Abbâs en-Nâtîfî, *el-Vâkıât* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 345), *el-Ecnâs* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2485; Cârullah Efendi, nr. 568; Şehid Ali Paşa, nr. 683); Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Beyrut 1404/1984, 2. bs.); Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî, *el-Hâvî fi'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Kasîdecizâde Efendi, nr. 264; Şehid Ali Paşa, nr. 1018; Cârullah Efendi, nr. 627); Yûsuf b. Ali el-Cürânî, *Hizânetü'l-ekmel* (TSMK, III. Ahmed, nr. 798-799; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 633-635, 637, Ayasofya, nr. 1146; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1164-1165); Sadrüşşehîd, *Vâkıâtü'l-Hüsâmî* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 573; Şehid Ali Paşa, nr. 1085; Yenicami, nr. 689-690; Fâtih, nr. 2491-2492), *el-Fetâva'l-kübrâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2410-2412; Lâleli, nr. 1274; Yenicami, nr. 657-659), *el-Fetâva's-sugrâ* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 639-640); Ebü'l-Feth el-Velvâlicî, *el-Fetâva'l-Velvâliciyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2415; Yenicami, nr. 664-665; Lâleli, nr. 1279; Şehid Ali Paşa, nr. 1053-1054); İftihârüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Leknev, ts.; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 610-612, Süleymaniye, nr. 680-682), *Hizânetü'l-fetâvâ* (Delhi 1318; Kahire 1327-1328); Rükneddin Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî, *Cevâhirü'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 603-604; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 567; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 329); Radiyyüddin es-Serahsî, *el-Muhîtu'r-Radavî* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2108-2109; Cârullah Efendi, nr. 867, 949; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 492; Damad İbrâhim Paşa, nr. 657-658; Süleymaniye, nr. 600, 602); Ahmed b. Mûsâ el-Keşşî, *Mecmau'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkıât* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 547-548; Esad Efendi, nr. 913; Çorlulu Ali Paşa, nr. 278); Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî, *el-Mültekât fi'l-fetâva'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1000-1001; Şehid Ali Paşa, nr. 975; Lâleli, nr. 1165; Yenicami, nr. 575); Sirâcüddin el-Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye* (Kalküta 1827; I-IV, Leknev 1293-1295, kenarında *Fetâvâ-i Kâdîhân* olarak); Ahmed b. Muhammed el-Attâbî, *Câmiu'l-fikh (el-Fetâva'l-Attâbiyye)* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1559, Süleymaniye, nr. 815; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 441); Kadîhan, *Fetâvâ-i Kâdîhân* (Kalküta 1251; Kahire 1282; Leknev 1293-1295, Ûşî'nin eseriyle; Bulak 1310-1311, *el-Fetâva'l-Hindiyîye*'nin kenarında); Burhâneddin el-Merginânî, *Muhtârât (Muhtâr)ü'n-nevâzil* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 92, 1421-1423;

¹⁴ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye* (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulvî), I, 35-36; Leknevî, *en-Nâfi'u'l-kebir* (Şeybânî, *el-Câmiu's-sagîr* içinde), Beyrut 1406/1986 s. 18-20.

Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 505; Çorlulu Ali Paşa, nr. 255; Esad Efendi, nr. 970), *et-Tecnîs ve'l-mezîd fi'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1505, 2456; Süleymaniye, nr. 587; Şehid Ali Paşa, nr. 913; Esad Efendi, nr. 599); Cemâleddin el-Gaznevî, *el-Hâvi'l-Kudsî* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 660; Yenicami, nr. 408; Şehid Ali Paşa, nr. 1017); Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtül-Burhânî* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2110-2118; Cârullah Efendi, nr. 852-854, 856-858, 860-862; Hamidiye, nr. 556-558; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 392-394), *Zahîretül-fetâvâ* (*ez-Zahîretül-Burhâniyye*) (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2308-2317; Yenicami, nr. 613-618; Cârullah Efendi, nr. 649-651), *Tetimmatül-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2278-2279; Yenicami, nr. 597; Cârullah Efendi, nr. 915); Zahîrüddin el-Buhârî, *el-Fetâvâ'z-Zahîriyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2379-2381; Mahmud Paşa, nr. 253-254; Süleymaniye, nr. 661-662); Yûsuf b. Ahmed es-Sicistânî, *Münyetül-müftî* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2477-2483; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 399, 525; Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 258-259); Necmeddin ez-Zâhidî, *el-Kunye fi'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2443-2454; Esad Efendi, nr. 870; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 445, 558; Damad İbrâhim Paşa, nr. 722), *Hâvi'z-Zâhidî* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 879; Yenicami, nr. 407; Hamidiye, nr. 472; Cârullah Efendi, nr. 923); Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tâtârhanîyye* (I-V, nşr. Seccâd Hüseyin, Karaçi 1416/1996); Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Kazan 1308; Kahire 1323; Bulak 1310-1311, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*'nin kenarında); Kâriülhidâye, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1269/2; Kılıç Ali Paşa, nr. 486; Lala İsmâil, nr. 98/1); Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, *Mecmû'atu İbni'l-Müeyyed*¹⁵; Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, *Fetâvâ*¹⁶; Zeynüddin İbn Nuceym, *el-Fetâvâ'z-Zeyniyye* (Kalküta 1244; Kahire 1322; Bulak 1323); Ebüssuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*¹⁷; Çivizâde Damadî Hâmid Efendi, *Fetâvâ-yı Hâmidîyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2286-2287; Şehid Ali Paşa, nr. 953; Esad Efendi, nr. 554; Molla Çelebi, nr. 104-105); Zekerîyyâzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 666-668; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 311; Hafid Efendi, nr. 109); Hayreddin er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye* (Bulak 1273, 1300; Kahire 1275-1276, 1310; İstanbul 1311, 1313); Kadri Efendi, *Vâikâtül-müftîn* (*Fetâvâ Kadri*) (Bulak 1301, kitabın kapağında baskı tarihi 1300 olarak kaydedilmişse de sonunda 1301 yılında basıldığı belirtilmiştir); *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*. Babürlü hükümdarı Evrengzîb Âlemgîr'in emriyle bir heyet tarafından 1664-1672 yılları arasında kaleme alınan eser Hind-Türk devletlerinde fiilen yürürlükte olan İslâm adlî ve idarî sistemine esas teşkil etmesi yanında, hemen hemen İslâm dünyasının her tarafında görülen çeşitli hukukî düzenleme ve kanunlaştırma çalışmalarında ve İslâm hukukuyla ilgili diğer araştırmalarda başvuru temel kaynaklardan biri olmuştur,¹⁸ Minkarîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkarîzâde* (*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*) (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1055, 2831/10, Hamidiye, nr.

¹⁵ Yazma nüshaları için bkz. *İA*, VIII, 788-789.

¹⁶ Yazma nüshaları için bkz. *DİA*, VIII, 348.

¹⁷ Yazma nüshaları için bkz. *DİA*, X, 370; XII, 441-442.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. *DİA*, II, 365-366.

610; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 449; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2001-2003, 2037, 2056); Ankaravî Mehmed Emin Efendi, *Fetâvâ-yı Ankaravî* (Bulak 1281; İstanbul 1281); Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul 1245, 1258, 1266, 1272, 1278, 1283, 1286, 1289, 1311, 1322, 1324-1325); Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye* (İstanbul 1266, 1324-1325); Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul 1243); Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ* (İstanbul 1266, 1289); Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, *Netîcetü'l-fetâvâ* (İstanbul 1237, 1265). Bunların yanında XIX-XX. yüzyıl Hindistan Hanefî uleması tarafından kaleme alınan *Fetâvâ-yı Dârülulûm-i Diyûbend*, *Fetâvâ-yı Reşîdiyye* ve *Fetâvâ-yı Rızviyye* gibi eserleri de anmak gerekir.¹⁹

3. Belli Konulardaki Eserler (Fıkıhın Alt Disiplinleri): Fıkıhın bütün konularını kapsayan genel eserler yanında önemi, kurumsal bir mahiyet taşıması veya pratik fayda sağlaması gibi sebeplerle belli konuların ayrı olarak incelendiği kitaplar da kaleme alınmış, bunlardan bir kısmı zamanla bir tür oluşturmuştur. Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-harâc*'ı (Bulak 1302; Kahire 1352; nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1405/1985), malî hukuk alanında günümüze ulaşan ilk ve en önemli eserlerden biri olup çeşitli doğu ve batı dillerine tercüme edilmiştir. İmam Muhammed'in *es-Siyerü'l-kebîr*'i de²⁰ İslâm devletler hukuku alanında bugüne ulaşan en önemli eserdir. Bu eserin Serahsî tarafından yapılan şerhini (I-V, Kahire 1971) Mehmed Münîb Ayıntâbî Türkçeye (I-II, İstanbul 1241), Muhammed Hamîdullah da Fransızca'ya (*Le grand livre de la conduite de l'état*, I-IV, Ankara 1989-1991) tercüme etmiştir.

Hanefî mezhebinde kazâ ve muhâkeme usûlüne dair ilk kuşaktan itibaren bazı kitapların kaleme alındığı kaydediliyorsa da bugüne ulaştığı bilinen en eski ve en meşhur eser Hassâf'ın (ö. 261/875) *Edebü'l-kâdî*'sidir. Çeşitli şerhleri arasında Sadrüşşehîd'in (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat 1397-1398/1977-1978; nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî; Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî, Beyrut 1414/1994) ve Cessâs'ın (nşr. Ferhât Ziyâde, Kahire 1979; nşr. Es'ad Trabzûnî el-Hüseynî, Kahire 1400/1980) yaptığı şerhler basılmıştır. Heysem b. Süleyman'ın (ö. 275/888) *Edebü'l-kâdî*'si (nşr. Ferhân ed-Deşrâvî, Tunus 1970) ve Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin (ö. 499/1106) *Ravzatü'l-kudât*'ı (nşr. Saladdin en-Nâhî, I-IV, Beyrut 1970) bunu izler. Mecdüddin el-Üsrûşenî'nin, *el-Fusûlü'l-Üsrûşeniyye* adlı eseriyle Zeynüddin el-Merginânî'nin *Fusûlü'l-ihkâm fî usûli'l-ahkâm*'ı, İbn Kadî Semâve tarafından *Câmiu'l-fusûleyn* adıyla birleştirilmiştir (I-II, Kahire 1300). Bu konuda yazılan diğer belli başlı eserler de şunlardır: Tarsûsî Necmeddin Efendi *Enfau'l-vesâil (el-Fetâvâ't-Tarsûsiyye* adıyla basılmıştır, Kahire 1344); Ali b. Halîl et-Trablusî, *Muînü'l-hükkâm* (Bulak 1300; Kahire 1310, 1393); Lisânüddin İbnü's-Şihne, *Lisânü'l-hükkâm* (İskenderiye 1299; bir önceki eserle birlikte, Kahire 1310, 1393); İbnü'l-Gars, *el-Fevâkihü'l-bedriyye fî'l-kadâya (akdiyeti)'l-hükmiyye* (Muhammed Sâlih el-Cârim tarafından *el-Mecâni'z-zehriyye* [Kahire

¹⁹ bkz. *DİA*, XII, 440, 445.

²⁰ Sezgin, I, 430-431.

1326] adıyla şerhedilmiştir); Muhibbüddin el-Alvânî (ö. 1016/1608), *el-Manzûmetü'l-muhibbiyye* (*Umdetü'l-hukkâm*, Kahire 1296).

Mezhep veya mezhepler arasındaki ihtilâfları konu edinen eserlere gelince, Ebû Yûsuf'un *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efganî, Kahire 1357) adlı bir eseri bulunmakla birlikte bu mezhepte ulema arasındaki görüş ayrılıklarına yer verilen ilk önemli mukayeseli hukuk kitabı İmam Muhammed tarafından kaleme alınan *el-Hüccetü alâ ehli'l-Medîne*'dir (nşr. Mehdi Hasan el-Keylânî, I-IV, Haydarâbâd 1385-1390/1965-1971). Bunu Tahâvî'nin *İhtilâfû'l-ulemâ* adlı eseri takip eder. Aslı mevcut olmayan bu kitabın Cessâs tarafından yapılan muhtasarı, Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî tarafından eserin aslı sanılarak bir bölümü *İhtilâfû'l-fukahâ*' (İslâmâbâd 1971) adıyla yayımlanmış, daha sonra Abdullah Nezîr Ahmed kitabı *Mutasaru İtilâfî'l-ulemâ* adıyla yeniden neşretmiştir (I-V, Beyrut 1416/1995). İmam Muhammed ve Tahâvî görüş ayrılıklarını fıkıh bablarına göre düzenleyip ele alırken *el-Esrâr fi'l-firû* adlı hacimli eserinde²¹ aynı metodu uygulayan Debûsî *Te'sîsü'n-nazar*'da (Kahire 1320, 1972; nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Beyrut, ts.; Türkçe giriş ve notlarla tercüme, Ferhat Koca: Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, Ankara 2002), ihtilâfları bazı genel kurallar altında sistematik bir tarzda incelemiş ve bu sebeple ilm-i hilâfın kurucusu kabul edilmiştir. Ancak daha önce Ebû'l-Leys es-Semerkandî tarafından aynı adla kaleme alınan eserle²² Debûsî'nin eseri arasında yapılacak bir karşılaştırmanın dikkat çekici sonuçlar vereceği şüphesizdir. Kudûrî'nin *et-Tecrid*²³, Necmeddin en-Nesefî'nin fıkıh sahasında ilk manzum eser kabul edilen *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-hilâf*,²⁴ Zemahşerî'nin *Ruûsü'l-mesâil* (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1407/1987), Ebû'l-Feth Alâeddin el-Üsmendî'nin *Tarîkatü'l-hilâf beyne'l-eimmeti'l-eslâf* (nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire, 1410/1990; nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1413/1992), Cemâleddin Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî'nin *et-Tarîkatü'l-Hasîriyye fi'l-hilâf*,²⁵ Cemâleddin el-Menbicî'nin özellikle ihtilâflarla ilgili hadisleri topladığı *el-Lübâb fi'l-cem beyne's-sünne ve'l-kitâb* (I-II, nşr. M. Fazl Abdülazîz el-Murâd, Dimaşk 1414/1994), Burhâneddin en-Nesefî'nin *el-Mukaddimetü'l-Burhâniyye fi'l-hilâf*,²⁶ Kıvâmüddin el-Kâkî'nin *Uyûnü'l-mezâhib*²⁷ ve Sirâceddin el-Gaznevî'nin *Zübdetü'l-ahkâm fi'htilâfî'l-mezâhibi'l-eimmeti'l-erbaati'l-a'lâm* (İbrâhim Ahmed b. Süleyman el-Ömer tarafından İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır, 1403/1983) adlı eserleri günümüze ulaşan bu daldaki diğer belli başlı kitaplardır.²⁸

²¹ bkz. Sezgin, I, 458.

²² a.g.e., I, 450.

²³ a.g.e., I, 455.

²⁴ Brockelmann, GAL, I, 550; Suppl., I, 761-762.

²⁵ Brockelmann, GAL, I, 473; Suppl., I, 653.

²⁶ Brockelmann, GAL, I, 615; Suppl., I, 849.

²⁷ Brockelmann, GAL, II, 253; Suppl., II, 268.

²⁸ Bu konuda ayrıca bkz. DİA, XVII, 532-533, 537.

Genel fıkıh kitaplarının ibadetlerle ilgili bölümü, muhtemelen halk kitlelerinin kolayca öğrenmesini sağlamak amacıyla muhtasar el kitapları şeklinde de kaleme alınmıştır. Bunların en tanınmışları, Cemâleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'nin *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2156; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 496; Ayasofya, nr. 1272, 1440-1441), Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin *Tuhfetü'l-mülûk* (Lahor 1313, 1328, 1914) ve özellikle Şürünbülâlî'nin *Nûrû'l-îzâh* adlı eserleridir. Bu son eser müellifi tarafından *İmdâdü'l-fettâh* adıyla şerhedilmiş, bu şerh de *Merâkî'l-felâh* adıyla ihtisar edilmiştir. *Nûrû'l-îzâh*, müstakil olarak ve çeşitli şerh ve hâşiyeleriyle birlikte birçok defa basılmış (meselâ bkz. Kahire 1281, 1290, 1301, 1304, 1305, 1318, 1330; Bulak 1269, 1279, 1294) ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu genel ilmi haller yanında Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *el-Mukaddime fi's-salât* (nşr. ve İngilizce trc. M. Harun, Amsterdam 1990) ve Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin *Münyetü'l-musallî ve gunyetü'l-mübtedî* (İstanbul 1285; Delhi 1337; Lahor 1870; Bombay 1302, 1303; Kazan 1889; Leknev 1315) adlı eserleri yalnız namaz konularını ihtiva etmektedir. Ebü'l-Leys'in *el-Mukaddime*'sinin A. Zajackowski tarafından yayımlanan Memlük-Kıpçak Türkçesiyle satır arası tercümesini (Warszawa 1962) Recep Toparlı Latin harfleriyle tekrar neşretmiştir (Erzurum 1987). Kâşgarî'nin meşhur muhtasarına İbrâhim el-Halebî'nin yazdığı *Gunyetü'l-mütemellî* (*Halebî kebîr*) adlı şerh ile bunun *Halebî sagîr* diye tanınan muhtasarı ve Mustafa Hulûsi Güzelhisârî'nin bu sonuncu esere *Hilyetü'n-nâcî* adıyla yazdığı hâşîye defalarca basılmıştır (İstanbul 1231, 1308; Bulak 1251). Hacca dair meşhur eserler arasında Rahmetullah es-Sindî'nin *Cem'u'l (Mecmau'l)-menâsik ve nefu'n-nâsik'i* (İstanbul 1289, 1291) ve bunun yine müellif tarafından *Lübâbü'l-menâsik* (Bulak 1287) adıyla yapılan ihtisarı ile Ali el-Karî'nin buna yazdığı *el-Meslekü'l-mütekassıt* adlı şerh (Bulak 1288; Kahire 1303, 1319; Mekke 1319; Beyrut, ts.) ve Abdurrahman b. Muhammed el-İmâdî'nin *el-Müstetâ mine'z-zâd li-efkari'l-ibâd İbn İmâd* (Kahire 1304) adlı eseri sayılabilir.

Hilâlürre'y'in (ö. 245/860) *Ahkâmü'l-vakf* ile (Haydarâbâd 1355) Hassâf'ın (ö. 261/875) aynı adlı eseri (Kahire 1322) vakıf konusunda yazılmış ilk ve en önemli kitaplardır. Bu iki eser önce Nâsîhî ve Cemâleddin Konevî (Sezgin, I, 435), daha sonra da Burhâneddin et-Trablusî tarafından *el-İs'âfi ahkâmi'l-evkâf* (Bulak 1292; Kahire 1320) adıyla cem' ve ihtisar edilmiştir. Sonraki dönemlerde, aralarında Şürünbülâlî, İbn Nüceym, Cemaleddin el-Konevî, Kınalîzâde Ali Çelebi, Ebussuud Efendi, Ömer Hilmi Efendi, Mehmed Hamdi'nin de bulunduğu birçok âlim vakıf konusunda çeşitli kitap ve risaleler kaleme almıştır.

Bazı yasak fiillerin, şekil bakımından hukuka uygun bir işlemin vasıta kılınarak işlenmesini konu alan hiyel kitaplarından, İmam Muhammed veya Ebû Yûsuf'a nisbet edilmekle birlikte kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen *el-Mehâric fi'l-hiyel* (Leipzig 1930), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Mûsâ b. Nusayr er-Râzî'nin bugüne ulaşmayan *Kitâbü'l-Mehâric*'i, Hassâf'ın *Kitâbü'l-Hiyel* (Kahire 1316) ve Said b. Ali es-Semerkandî'nin *Cennetü'l-ahkâm ve cünnetü'l-hisâm*'ı (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 1186); Tahâvî'nin hukukî belgelere dair *eş-Şürûtü's-sagîr* (nşr. Ruhi Özcan, I-II, Bağdat 1974)

ve eş-Şürûtü'l-kebîr'i (a.g.e., I, 441); benzer fikhî meselelerin bazı temel kurallar altında birleştirilmesini veya meseleler ve kurallar arasındaki farkları konu alan Es'ad b. Muhammed el-Kerâbîsî'nin, *el-Furûk fi'l-fikh* (nşr. Muhammed Tamûm, I-II, Küveyt 1982), Sadrüşşerîa el-Ekber'in *Telkîhu'l-ukûl fi furû-ki'l-menkûl* (TSMK, III. Ahmed, nr. 1181/2; Süleymaniye Ktp., Vehbi Efendi, nr. 467/1) ve Zeynüddin İbn Nuceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i (Kahire 1298, 1322; nşr. M. Abdülazîz el-Vekîl, Kahire 1387/1968; nşr. M. Mutî' el-Hâfiz, Dimaşk 1403/1983); Mecdüddin el-Üsrûşenî'nin çocuklarla ilgili fikhî hükümleri topladığı *Câmi'u's-sığâr*'ı (*Ahkâmü's-sığâr*, Kahire 1300); Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin miras hukukuna dair *el-Ferâizü's-Sirâciyye*'si kendi dallarında meşhur olan diğer belli başlı eserlerdir. Bu sonuncu kitap birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasına konu olmuş, çeşitli doğu ve batı dillerine tercüme edilmiştir.²⁹

4. Fıkıh Usûlüne Dair Eserler: Ebû Yûsuf'un bu konuda bir kitap yazdığı kaynaklarda zikrediliyorsa da böyle bir eserin mevcudiyeti bilinmemektedir. Ebû'l-Hasan el-Kerhî'nin *Risâle fi'l-usûl*'ü, bazı umumî kâideleri ihtiva etmekte olup Ebû Hafs Necmeddin en-Neseî tarafından uygulama örnekleri verilerek bir tür şerhi yapılmıştır (Debûsî'nin *Te'sîsü'n-nazar*'ı ile birlikte, Kahire 1320; Beyrut 1972). Fıkıh usûlü konularının hemen hemen tamamına yer verilen ilk ve en hacimli eser Cessâs'ın (ö. 370/981) *Usûlü'l-fikh*'idir (*el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, Küveyt 1405-1408/1985-1988, 1414/1994). Debûsî'nin *Takvîmü'l-edille*'si³⁰, Hanefî usûlünü sistemleştiren Ebû'l-Usr Fahrülsîlâm el-Pezdevî ile Şemsüleimme es-Serahsî'nin temel kaynağıdır. Daha sonraki müellifler de genel olarak *Usûlü's-Serahsî*'ye (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efganî, I-II, Kahire 1372/1954; Beyrut 1393/1973) ve Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*'üne dayanırlar. Bu son eserin çeşitli şerhleri arasında en meşhuru Abdülazîz el-Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ıdır (I-IV, Kahire 1307; I-IV, İstanbul 1307-1308).

Pezdevî ve Serahsî'den sonra Hanefî (fukaha) metoduna göre yazılan belli başlı eserler arasında Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî'nin *Kitâb fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmecîd et-Türkî, Beyrut 1995), Alâeddin es-Semerkindî'nin *Mizânü'l-usûl* (nşr. M. Zekî Abdülber, Devha 1404/1984; nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, Bağdat 1987), Ebû'l-Feth Alâeddin el-Üsmendî'nin *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl* (nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire 1412/1992), Ahsîkesî'nin *el-Müntehab fi usûli'l-mezheb* (Leknev 1877, 1317, 1318, 1324; Delhi 1907, 1326) ve Habbâzî'nin *el-Muğnî fi usûli'l-fikh*'ı (nşr. M. Mazhar Beka, Mek-ke 1403/1983) sayılabilir. Bunlardan özellikle son iki eser üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından çeşitli şerhler yazılmıştır.

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, Pezdevî ve Seyfeddin el-Âmidî'nin eserlerine da-yanan ve *el-Bedî*' diye tanınan *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* adlı eserinde Hanefî ve Şâfiî (mütekellimîn) metodlarını birleştirmiştir. Eser üzerine çeşitli şerhler yazılmış ve son

²⁹ bkz. *DİA*, XII, 367-368.

³⁰ Sezgin, I, 456.

dönemlerde iki doktora tezi hazırlanmıştır³¹. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Pezdevî ve Serahsî'nin eserlerine dayanan *Menâri'l-envâr*'ı (İstanbul 1315, 1326; Delhi 1287; Agra 1319-1320; Bulak 1298) bizzat müellifi (*Keşfü'l-esrâr*, Bulak 1316) ve tanınmış birçok Hanefî âlimi tarafından şerhedilmiştir. Bunlar arasında İbn Melek'in *Şerhu'l-Menâr*'ı (İstanbul 1306, 1314, 1315) ve Haskefî'nin *İfâdâtü'l-envâr*'ı (İstanbul 1300; nşr. M. Said el-Burhânî, Dımaşk 1413/1992) özellikle anılmalıdır. İbn Âbidîn, bu son esere *Nesemâtü'l-eshâr* adıyla bir hâşiye yazmıştır (İstanbul 1300; Kahire 1328).

Nesefî'den sonra önemli eserlerin hemen tamamı Hanefî ve Şâfiî metotlarını birleştiren (memzûc) bir tarzda kaleme alınmıştır. Sadrüşşerîa'nın *Tenkihu'l-usûl*'ü Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüsûl*, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahsûl* ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarü'l-Müntehâ*'sına dayanmaktadır. Müellifin *et-Tavdîh* adlı kendi şerhine Teftâzânî'nin yazdığı *et-Telvîh ale't-Tavdîh* adlı hâşiye meşhur olmuş, bunun üzerine özellikle Osmanlı uleması tarafından birçok hâşiye kaleme alınmıştır.³² Molla Fenârî *Fusûlü'l-bedâyi* (I-II, İstanbul 1289), İbnü'l-Hümâm *et-Tahrîr* (I-II, Bulak 1316-1318, İbn Emîrî Hacc'ın *et-Tahrîr ve't-tahbîr* adlı şerhi ve İsnevî'nin *Nihâyetü's-sûl*'ü ile birlikte; I-IV, Kahire 1350-1351, Emîr Pâdişah'ın *Teysîrü't-Tahrîr* adlı şerhiyle), Molla Hüsrev *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* (İstanbul 1291, 1305) ve şerhi *Mir'âtü'l-usûl* ile (İstanbul 1217, 1272, 1273, 1282, 1304, 1310, 1321; Kahire 1289) Sadrüşşerîa'yı takip ettiler. Son dönemde bu tarzda kaleme alınan diğer iki eser de Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin (ö. 1119/1707) *Müsellemu's-sübût*'u (Leknev 1263; Aligarh 1297; Delhi 1311; Kahire 1322, 1326) ve Ebû Said el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Mecâmi'u'l-hakâik*'idir (İstanbul 1273, 1303, 1308). Bihârî'nin eseri Abdülalî Muhammed b. Nizâmeddin el-Ensârî tarafından *Fevâtihu'r-rahâmât* (I-II, Bulak 1324, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sı ile birlikte), Hâdimî'ninki Mustafa Hulûsi Güzelhisârî tarafından *Menâfiu'd-dekâik* (İstanbul 1273, 1308; Kahire 1288) adıyla şerhedilmiştir.

5. Tabakât Kitapları. Ebû Hanîfe ve talebelerinin biyografilerine dair birçok eser yanında³³ Hanefî fukahasıyla ilgili müstakil kitaplar da kaleme alınmıştır. Abdülkadir el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*'si (I-II, Haydarâbâd 1332; nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-III, Kahire 1398-1399/1978-1979; I-V, Kahire 1398-1408/1978-1988, 1413/1993) bu konuda yazılan ilk kitap kabul edilmektedir. Kaynaklarda Tarsûsî Necmeddin Efendi ve Salâhaddin İbnü'l-Mühendis'in Hanefî tabakâtına dair eser yazdıkları kaydedilmekteyse³⁴ de bunlar günümüze ulaşmamıştır. Kureşî'den sonra gelen müellifler, ya daha sonra yaşamış âlimleri de ekleyerek onun eserine zeyil mahiyetinde kitaplar yazmışlar veya mevcut kaynaklardan belli ölçülerde çıkarma yaparak yahut ilâvede bulunarak ihtisar ve derleme çalışmalarına

³¹ bkz. *DİA*, XXI, 191-192.

³² *Keşfü'z-zunûn*, I, 496-499; *Tenkih*'in şerh ve hâşiyelerinin baskıları için bkz. Serkis, I, 1200; Brockelmann, *GAL*, II, 277-278; Suppl., II, 300-301.

³³ bkz. *DİA*, X, 143-145.

³⁴ *Keşfü'z-zunûn*, II, 1098-1099, 2019.

yönelmişlerdir. Bu eserlerin belli başlıları şunlardır: İbn Dokmak, *Nazmü'l-cümân fî tabakâtî ashâbi imâmîne'n-Nu'mân* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1942; TSMK, III. Ahmed, nr. 2832; Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1827, Turhan Vâlide Sultan, nr. 251); Fîrûzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 671, 672; Afyon Gedik Ahmed Paşa Ktp., nr. 17186; Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. 4647); İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâtî'l-Hanefiyye* (nşr. G. Flügel, Leipzig 1862; Bağdat 1962; nşr. İbrahim Salih, Dimaşk 1412/1992; nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dimaşk 1413/1992); Kemalpaşazâde, *Tabakâtü'l-fukahâi'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4820; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1014; Hamidiye, nr. 186, 764; İzmir, nr. 449; Lâleli, nr. 3680); Şemseddin İbn Tolun, *el-Gurefü'l-aliyye fî terâcimi müteahhiri'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1924; British Museum, nr. 645); İbrâhim el-Halebî, *Muhtasarü'l-Cevâhiri'l-mudiyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1941/1, Esad Efendi, nr. 605/1, 3699/49; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 886); Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 2511; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 844, Hacı Mahmud Efen-di, nr. 4662; İzmir Millî Ktp., nr. 732, 804) [Ahmed Neyle'nin Taşkoprîzâde'ye isnatla yayımladığı *Tabakâtü'l-fukahâ'nın* (Musul 1954, 1961) Kınalızâde'ye ait olduğu anlaşılmıştır],³⁵ Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-alâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr* (Râgıb Paşa Ktp., nr. 1041; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2611; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed, nr. 1112; Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 263, Cârullah Efendi, nr. 1580, Esad Efendi, nr. 548, Şehid Ali Paşa, nr. 1931, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 690); Takıyyüddin et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-IV, Riyad 1403-1410/1983-1989, eksik kalmıştır); Ali el-Karî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâi'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1841; Esad Efendi, nr. 3524); Solakzâde Halil Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1606); Edirnevî Kâmî Mehmed Efendi, *Mehâmmü'l-fukahâ fî tabakâtî'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 422; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 972); Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire 1304,

³⁵ bkz. Muhyî Hilâl es-Serhân, "Tashîhu hatain kebîr; Kitâbü *Tabakâtî'l-fukahâi'l-mensûb ilâ Taşkoprîzâde hüve İbni'l-Hannâî*", *el-Mevrid*, X/3-4, Bağdad 1402/1981, s. 483-497; Hanefî literatürü konusunda metinde anılanlara ilaveten şu kaynaklara da bakılmalıdır: Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye* (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv), bkz. nâşirin mukaddimesi; M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 178-224; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1975, s. 72-78, 96-99, 134-136 ve tür.yer.; Hacıvî, *el-Fikrî's-sâmî*, I-II, tür.yer.; Şa'bân M. İsmâîl, *Usûlü'l-fikh: târîhuh ve ricâlüh*, Riyad 1401/1981, tür.yer.; N. P. Aghnides, *An Introduction to Mohammedan Law and A Bibliography*, Lahore 1981, s. 177-186; Mustafa Said el-Hun, *Dirâse târîhiyye li'l-fikh ve usûlih*, Dimaşk 1404/1984, s. 201-212; Abdülvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi* (çev. Hüseyin Atay), Ankara 1985, mütercimnin girişi, s. 81-182; Muhammed ed-Desûkî - Emine el-Câbir, *Mukaddime fî dirâseti'l-fikhi'l-İslâmî*, Devha 1411/1990, tür.yer.; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri*, Ankara 1990; a.mlf., "Fıkah (Literatür)", *DiA*, XIII, 15-16; N. Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993, s. 39-66; Muhammed Hamidullah, "Usûl al-Fikh'in Tarihi" (çev. Fuad Sezgin), *İTED*, II/1 (1956-57), s. 1-18; İbrahim Hafsi, "Recherches sur le genre "Tabaqat" dans la littérature arabe", *Arabica*, XXIV/1, Leiden 1977, s. 11-17; W. Heffening - [J. Schacht], "Hanafiyya", *EP* (İng.), III, 163.

1324, 1918, 1924; Kazan 1903; müellif kitabında Kefevî'nin eserini özetleyerek bazı ilâvelerde bulunmuştur).

Kaynaklarda ayrıca Bedreddin el-Aynî, Şemseddin İbn Acâ el-Halebî, Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne el-Halebî ve Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin Haneî tabakâtına dair eser yazdıkları kaydediliyorsa da bunların günümüze ulaşp ulaşmadıkları bilinmemektedir.

Haneî âlimlerine dair umumî tabakât kitapları yanında özellikle Osmanlı muhiti için Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*'si (Ali Çelebî'nin *el-İkdü'l-manzûm* adlı zeyliyle birlikte *Vefeyâtü'l-a'yân*'ın kenarında, Bulak 1299, 1310; *el-İkdü'l-manzûm* ile birlikte, Beyrut 1395/1975; nşr. A. Subhi Furat, İstanbul 1405/1985), bunun tercüme ve zeyilleriyle Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* (I-III, İstanbul 1333-1342) adlı eseri, son dönem çalışmaları arasında da Yusuf Ziya Kavakçı'nın XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde *Mavera al-Nahr İslâm Hukukçuları* (Ankara 1976), Ahmet Özel'in *Haneî Fıkıh Âlimleri* (Ankara 1990) ve Recep Cici'nin *Kuruluştan Fatih Devri'nin Sonuna Kadar Osmanlılar'da Fıkıh Çalışmaları* (doktora tezi, 1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kitap olarak neşri: *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuk Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devri'nin Sonuna Kadar*, Bursa 2001) adlı eserleri anılabilir.

Müzakere

Vecdi AKYÜZ
MÜ İLâhiyat Fakültesi

Bu eserlerin tanıtılması çok faydalı olur. Hatta *el-Kesb*, Türkçeye çevrildi ayrıca. Bir de İmam Muhammed'in *Muvattâ'* rivayeti de önemlidir. Zârihü'r-rivaye eserler arasında. Çünkü *Muvattâ'*da da pek çok Hanefî görüşlerine özgü hem kendi hem üstadı Ebû Hanîfe'nin görüşlerini de zikretmektedir. *el-Kâfî* adlı kitabın sadece Serahsî şerhi yoktur. En ünlüsü Serahsî'nin şerhidir. Buna da bir noktada değinilse çok iyi olur. Özellikle temel eserleri, bazıları çok kullanıldığı için günümüzde de klâsik eğitim yapan fıkıh eğitimi, Hanefî fıkıh eğitimi yapan yerlerde kullanıldığı için çevirileri de bol miktarda var. Onlara da değinilse bence özellikle çok yararlı olur. *Hidâye* çevirileri meselâ. Mahsurî'nin *İhtiyar* çevirisi. Ondan sonra *Dürerü'l-hükkâm*'ın, İbrâhim el-Halebî'nin *Müntekâ*'sının çevirileri aynı zamanda verilen emeklere de birer kadirşinaslık olur. Çeviriler ayrı bir eleştiriye tâbi tutulabilir, o tabi çok farklı bir şey ama bunların Türkçeye de çevrildiği belirtilse iyi olur. Çünkü diğer kaynaklarda işte batı dillerine çevrilmiştir gibi ifadeler yer alırken Türkçeye çevrildiğinden bahsetmemek, bir eksiklik. Bir de Molla Hüsrev'in *Dürer*'i ile İbrahim el-Halebî'nin *Müntekâ*'sının, yarı resmî metinler değil, kanun değeri taşımış, taşıyan metinler olarak değerlendirilmesi daha doğru olur. Çünkü bunların, fermanlarla kaynak olması özellikle özel hukuk alanına kaynak olması belirtilmiştir. Fetvâ ile ilgili olarak *Edebü'l-müftî* kitaplarından birkaç tane vardır. Bunlardan da bir nebze bahsedilse çok yararlı olacak. Fetavâ kitapları aşağı-yukarı eksiksiz bir tarzda belirtilmiş bulunuyor. *es-Seyirü'l-kebîr*'in yine çevirisi var, İngilizceye çevirisi var. Yine ayrıca, Konya'daki hocalarımızın Türkçeye yaptıkları yeni bir çevirisi var. Bundan da söz edilmesi çok iyi olur. *Te'sisü'n-nazar*'a gelince, *Te'sisü'n-nazar*'ın Ferhat Koca arkadaşımızın emek mahsulü olan bir çeviri ile yakın zamanda neşredilen bir çevirisi var. Onun için de bir zikredilmesi kadirşinaslık olacaktır. *Nûr-i Lizan* keza böyledir. Evkaf kitaplarının ilklerinden sadece bahsedilmiş, daha sonrakilerden pek bahsedilmemiş. Onlara da bir-iki ilâve yapılsa yine daha tamamlayıcı olacak. Özellikle bu fıkıhın alt disiplinlerine ait literatürden aşağı yukarı yeterli ölçüde bahsedilmiş ama birkaç tane noktaya değinilse bence yine daha tamamlayıcı bir hâl alacak. Bu da kamu hukukuyla ilgili eserler, *es-Seyirü'l-kebîr*, vakıf ve diğerleri dışında pek bahsedilmemiş. Meselâ Tarsûsî adlı zatın *Enfau'l-vesâil* adlı eseri doğrudan doğruya kamu hukukuna dairdir. Daha birkaç tane böyle eser var. Fıkıh sözlüğüyle ilgili yine, fıkıh sözlüğüne dair de birkaç tane eser var. *Elgâz-ı Fıkhiyye*, fıkıh bilmeceleriyle ilgili birkaç tane bunlardan da bahsedilirse, Hanefî literatürü aşağı yukarı tam olarak yerini alacak. Bir de tabi yeri burası mıdır yoksa tefsir ve hadis midir tartışılabilir, Ahkâmü'l-Kur'ân'a dair eserler var. Özellikle Cessas'ın ve Tahâvî'nin eserleri, doğrudan doğruya fıkıhla ilgilidir. Onları tefsir alanına özellikle fıkıhçıların kaptırmaması

gerekir. Bilhassa Tahâvî'ninki zaten bir fıkıh kitabı sistemiğindedir. Son olarak da Recep Cici arkadaşımızın *Kuruluşdan Fatih Devri'nin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları* tezinin sadece MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'ndeki doktora nüshası belirtilmiş, halbuki yeni yayınlandı bu kitap (Bursa, Arasta Yayınları, 2001). Bursa'da yayınlandı üstelik. Onu da belirtmek yine bir kadirşinaslık olacaktır. Teşekkür ediyorum.

Cevap

Ahmet ÖZEL

TDV İSAM

Vecdi kardeşimiz bazı eksiklikleri dile getirdiler. Benim aslında metnim çok uzundu. Artık hacimlere çok dikkat ediyoruz, o yüzden -bizden tebliğ istendiğinde on sayfa istenmişti- bu çok uzun bir metindi bazı bilgileri özetleyerek atarak vermiştim. Diğer işaret ettiği hususlar var onları nazar-ı itibara alacağız.

Fahrettin ATAR

MÜ İlähiyat Fakültesi

Oturumun sonuna geldik, arkadaşlarımıza teşekkür ediyorum, siz değerli dinleyicilere de dikkatle dinlediğiniz için teşekkür ediyorum. Oturumu kapatıyoruz.